

Володимир В'ятрович

СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Перемога Радянського Союзу в Другій світовій війні, з одного боку, розв'язувала йому руки у боротьбі з українськими повстанцями, але, з іншого боку, суттєве поширення радянської зони впливу на Захід залучало до боротьби з російським імперіалізмом низку народів Центрально-Східної Європи. “До фронту поневолених народів ССРСР, – читаємо в “Декларації ОУН з приводу закінчення війни”, – долучається новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи, останньо «визволених» Червоною Армією з-під німецької окупації [...] З об'єднання цих двох фронтів повстане блок поневолених і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії”¹.

У 1944 році, ще до завершення війни в Європі, визначний діяч українського підпілля Михайло Палідович, передбачав, що просування більшовизму за німецькими військами, які відступали на захід, стане початком краху радянської імперії. Адже крім того, що СРСР тепер доведеться розосередити свій тиск на поневолені народи, більшовизм матиме справу з багатьма європейськими народами з міцними державницькими традиціями. Радянська влада не володіє ні достатніми матеріальними, ані, тим більше, ідейними силами для тривалого утримування цих європейських територій під своїм контролем. “На цих теренах він скоріше чи пізніше програє, а його програш, що прийде як вислід боротьби усіх поневолених – а в тому числі й українського – народів, створить передумови для завершення наших державницьких змагань”².

Поширення радянського впливу на захід, на думку визначної діячки ОУН Катерини Мешко – “Верещанки”, український визвольний рух може використати для розширення протибільшовицького фронту і таким чином організаційно вийти поза межі України, шукаючи собі опори в Східній та Центральній Європі й на Балканах³. Фактор збільшення ареалу

¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955. Збірка документів – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 133-134.

² Моряк Ю. М. Що далі // Ідея і Чин. – 1944 – Ч. 6: Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 269.

³ Вер-к. Із думок членів. Завваги до напрямних нашої визвольної боротьби на всіх українських землях в умовах більшовицької дійсності // Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 327-333

впливу СРСР має вирішальне значення для розвитку українського визвольного руху і на думку Петра Федуна. Відзначаючи, як і його колеги, високий рівень державницької та національної свідомості народів, включених у радянську тоталітарну систему, він наголошує, що на цих теренах вже існує збройна антибільшовицька боротьба, активні діячі якої є потенційними союзниками українського визвольного руху⁴.

Схожі міркування висловлюють сучасні українські історики, які у своїх роботах розглядали українське питання у післявоєнному світі⁵. Юрій Сливка, зокрема, вказує, що, “вийшовши, так би мовити, за російські національні рамки, радянська система відразу незмірно збільшила шанси дискредитувати себе серед ширшого кола народів, які мали тривкі демократичні традиції вільного економічного, політичного і культурного розвитку. Це також створювало ширшу соціальну і національну основу для боротьби більшої кількості народів проти цієї тоталітарної системи за здобуття реальної державної незалежності. Іншими словами, в тій ситуації Україна, як і решта складових частин СРСР, стала однією з ланок у боротьбі країн і народів Європи проти комуністичного тоталітаризму за національну незалежність”⁶.

Цікаво, що аналогічної думки щодо поширення радянського впливу на терени Центральної та Східної Європи дотримується й сучасний експерт Комітету з безпеки Державної думи Російської Федерації Наталія Нарочинська. На протипагу поширеному поглядіві, вона вважає, що контроль над Східною Європою не стільки додавав могутності СРСР, скільки був для нього важким тягарем, необхідністю постійно слідкувати за своїми далеко не лояльними “братами” на зразок поляків чи угорців, що тільки й мріяли про реванш над Росією⁷.

Нові геополітичні перспективи українського визвольного руху, що з’явилися після захоплення силами СРСР Центрально-Східної Європи, дуже добре відображає Дмитро Маївський у своїй роботі “Большевицька демократизація Європи”, написаній 1945 року. Аналізуючи попередні спроби керівництва ОУН та УПА створити спільний фронт поневолених народів та їхню невдачу, він зазначає, що велику роль у цьому відіграв той факт, що українцям часто доводилося мати справу з народами, які не надто добре пам’ятали часи своєї історичної державності і для яких ідея національної та соціальної свободи була такою ж невідомою, як і всі

⁴ Полтава П. *Наша основна мета та революція в ССРСР як один із шляхів до неї* // Полтава П. *Збірник підпільних писань*. – Мюнхен: *До зброї, 1959*. – С. 204

⁵ Див., наприклад: *Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав // Історичні есе*. – Львів, 1994. – Т. 2. – С. 299.

⁶ Сливка Ю. *Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів: *Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 1997*. – Вип. 3-4. – С. 27.

⁷ Нарочинская Н. *Преемственность англосаксонских геополитических планов в отношении Европы* // <http://www.pravoslavie.ru/analit/anglosaxplanseuro.htm> (2002).

ленінські соціалістичні та комуністичні теорії⁸. Це давало змогу Москві зосереджувати свої сили на придушенні визвольних змагань українців. “Сьогодні, – пише Д. Маївський про повсюдну ситуацію, – справа виглядає краще. Сьогодні вістря большевицького меча прикладено до горла таким державним європейським народам, як-от: фіни, поляки, мадяри, румуни, болгари, серби, хорвати, словаки, чехи і це саме загрожує: шведам, норвежцям, грекам, туркам і іншим... Російський ведмідь сьогодні теж виліз зі свого «лігва» і грізно порижує по європейських столицях. І хоча щойно найближче майбутнє покаже, як це для нього скінчиться, то ми ні на хвилину не сумніваємося, що його кінець буде подібний до сьогоднішнього німецького”⁹.

Отже приєднання нових народів до зони радянського тоталітарного режиму українські підпільники не сприймали як ознаку незворушної сили, а навпаки, воно вселяло оптимізм і надію на нових союзників у визвольній боротьбі, союзників із великим досвідом змагань за незалежність, адже більшість народів Центральної і Східної Європи щойно після Першої світової війни вибороли своє право на державність. Тому після Другої світової війни процеси, які відбувалися на тих теренах, стають об'єктом уважних спостережень аналітиків ОУН. Встановлення сателітних урядів, зміни в зовнішньополітичних орієнтирах, внутрішньополітичних курсах – усе це не проходило повз пильну увагу спостерігачів українського підпілля. Ці процеси отримали в них назву “большевізації” і стали однією з важливих тем публіцистики українського визвольного руху. В дослідженнях суті, джерел та наслідків “большевізації” підпільні публіцисти досягли високого рівня, найкращим показником чого може бути порівняння їхніх висновків із висновками сучасних дослідників цієї проблеми.

Просування в Європу Радянський Союз уважав найголовнішим своїм здобутком у Другій світовій війні. За мовчазної згоди воєнних союзників Москва утворила в Центральній і Східній Європі зону політичного, економічного та культурного впливу. На думку британського історика Джефрі Робертса, керівництво СРСР розцінювало цю подію як стратегічну в зовнішньополітичному аспекті. “Для Радянського Союзу, – писав він, – Друга світова війна була економічною і людською катастрофою гігантських масштабів. Однак військову та політично війна надала Москві низку можливостей досягнути одну з найважливіших зовнішньополітичних цілей радянської держави – безпеку соціалістичної системи. Засобом, обраним для досягнення мети, стало утвердження сфери впливу в Східній і Центральній Європі – зони радянського

⁸ Дума П. *Большевицька демократизація Європи // Ідея і Чин. – Ч. 9. – 1945: Літопис Української Повстанської Армії – Т. 24. – С. 377-378.*

⁹ Там само.

стратегічного і політичного домінування, якого б не ставила під сумнів жодна інша держава. Якщо й існувала якась визначена і стійка лінія в радянській зовнішній політиці в роки війни, то це була лінія на створення низки дружніх режимів на західних кордонах СРСР¹⁰. Щоб реалізувати цю мету, Сталін пішов спочатку на співпрацю з Гітлером, а потім, після провалу цього варіанту, – із США та Британією. З останніми на конференціях у Ялті та Потсдамі вдалося реалізувати план поділу світу на сфери впливу, за яким Східну і Центральну Європу визнавали зонами домінування СРСР.

Схожі думки знаходимо в “Декларації проводу ОУН”, автори якої відзначають постійне прагнення СРСР прорватися в Європу, а також стверджують, що з допомогою Гітлера Сталін захопив три європейські держави – Литву, Латвію, Естонію та розширив свою територію коштом трьох інших держав – Фінляндії, Польщі та Румунії. Через шість років, тепер уже завдяки союзові зі США та Англією, він поширив свої терени до Австрії та Німеччини і міцно захопив позиції у семи європейських державах¹¹.

Закріплення радянського панування в країнах Центрально-Східної Європи здійснювалося відразу після звільнення від німецьких військ. Робилося це доволі зухвало, всупереч усталеним демократичним нормам, як засіб тиску використовували війська Червоної Армії та НКВД. Осип Дяків у своїй роботі, присвяченій большевізації цього регіону, вказує, що саме присутність тут військової сили СРСР була вихідним пунктом процесу і гарантією його успіху¹². Акцентуючи увагу на цьому факті, Сталін у розмові з представниками польських комуністів заявив у кінці вересня 1944 року: “На вашому боці зараз така сила, що, коли ви скажете, що два на два дорівнює шістнадцять, ваші супротивники підтвердять це. Але завжди так не буде [...] Якщо партія не використає нинішнього періоду, не візьме влади в свої руки, то партії не буде. Єдиний шлях – взяти відповідальність на себе. Не зважаючи на ніщо”¹³. Керуючись такими настановами, місцеві комуністи та їх колеги в інших країнах Центрально-Східної Європи розпочали свій шлях до влади.

Розгляньмо ситуацію в сусідніх з Україною державах, що перебували у фокусі уваги українських підпільників: Польщі, Румунії, Угорщині та Чехо-Словаччині. Утвердження прорадянської влади в

¹⁰ Робертс Дж. *Сфери впливання и советская внешняя политика 1939-1945 гг.: идеология, расчёт, импровизация* // *Новая и новейшая история*. – 2001 – № 5. – С. 19.

¹¹ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі // *ОУН в світлі постанов...* – С. 127.

¹² Осипенко А. *Кінець другого етапу большевізації країн Центральної та Південно-Східної Європи*. – Київ-Львів, 1950. – С. 3 // *Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів)*.

¹³ Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. *Холодная война. 1945-1991 гг.* / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).

Польщі супроводжувалося потужними репресивними заходами, спрямованими передусім проти діячів польського руху опору та інтелігенції. В огляді “Інформатора” за грудень 1945 року сказано, що НКВД провело масові арешти польської інтелігенції саме перед виборами, щоб, очевидно, вплинути на їхній перебіг¹⁴. Як найбільш поширений метод застосовували звинувачення затриманих у диверсійних діях проти радянської сторони. Невідомий український публіцист “Мах” у статті “Польське питання” наводить, покликаючись на газету “Таймс”, факт арешту 16-ти польських представників, частина з яких мала ввійти до нового польського уряду. Коментуючи журналістові газети цю ситуацію, “Сталін назвав арештованих диверсантами, а про те, що деякі з арештованих мали ввійти в склад нового польського уряду (як висловився Іден), Сталін і думки не допускав, бо, мовляв, з диверсантами советський уряд не проводить і не проводитиме жодних розмов”¹⁵. Саме такими нахабними і безкомпромісними методами комуністам вдалося стати провідною політичною силою. Це при тому, що, як зауважує польський дослідник Анджей Пачковський, комуністи були маловпливовим політичним угрупованням у Польщі; ставлення до них суспільства було особливо негативним, зважаючи на їхню цілковиту орієнтацію на Росію, яку значна частина поляків і надалі вважала головним ворогом. Польський дослідник стверджує, що комуністи не мали жодних шансів прийти до влади демократичним шляхом¹⁶. Очевидно, саме тому вони, відчуваючи за собою силу Москви, зважилися захопити її силоміць.

У Румунії, зазначають оглядачі українського підпілля, радянська агентура організувала успішні масові виступи проти чинного уряду Радеску. На чолі новоутвореного кабінету міністрів було поставлено комуніста Петре Гроза. Попереднього прем'єра звинуватили в співпраці з німцями, румунським антирадянським підпіллям, підготовці повстання проти СРСР. Крім того, Румунії передано землі Трансільванії, що, на думку українського оглядача, є намаганням Сталіна закрити очі румунського народу на діяльність більшовиків у його рідній країні і, таким чином, закріпити позиції СРСР¹⁷.

Про ситуацію в сусідній Угорщині, зокрема про розгортання масових репресій, “Інформативні вісті” (видання українського підпілля) писали:

¹⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1987. – Т. 16: Підпільні журнали Закерзонської України. – С. 78.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Courtois S., Werth N., Panne J.L., Paczkowski A., Bartoszek K., Margolin J.L. Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania – Warszawa: Proszynski i S-ka, 1999 – С. 352.

¹⁷ Інформатор. – Квітень 1945. – Ч. 2 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 50.

“У самому серці Будапешту знаходиться сталеве сірий будинок, що був осідком гештапо, а зараз є осідком мадярської політичної поліції, контрольованої вповні комуністами. Тисячі мадярів входять у мури того будинку, та й слід по них застигає [...] Числа політичних в'язнів ніхто не знає, але майже кожна родина в Будапешті знає людей, які пропали. Люди ці не були фашистами, хіба що лібералізм і фашизм є синонімами”¹⁸. Починаючи з 1945 року, нова влада застосувала як метод боротьби із ворогами масові депортації: за той рік було депортовано 600 тисяч угорців, які уособлювали старе суспільство¹⁹. У наступному 1946 році країною під прикриттям існування антидемократичної змови прокотилася хвиля арештів.

Децю м'якше процес утвердження радянської влади проходив у Чехо-Словаччині. На думку міжнародного оглядача “Інформатора”, це зумовлювалося географічним розташуванням країни: вона була найзахіднішим радянським форпостом, і більшовики, не бажаючи сильнішого загострення стосунків із альянтами, поводитися тут доволі обережно. “В Чехословаччині робиться вигляд, ніби большевизація відбувається з ініціативи самого чехословацького народу. Таким чином, російсько-большевицьке начальство в Чехословаччині перебудує чеську армію на взір ЧА, робить чистку в чеській армії від небажаних елементів Чехословацького офіцерства і т. ін. Як заявив шеф штабу чехословацької армії, «чеська армія буде перебудована на взір ЧА. Вишколювати вояків будуть советські інструктори. Вищі офіцери мають перейти перевишкіл в советських військових школах»”²⁰. Важливим чинником відносно вільного розвитку цієї держави впродовж 1945–1948 років була відсутність на теренах ЧСР з кінця 1945 року радянських військ, присутність яких в інших країнах Східної Європи використовувано як важливий фактор впливу.

Чітко проаналізовано політику захоплення влади прорадянськими силами в статті “Зовнішня політика СССР”, яка побачила світ у березні 1947 року в “Інформаційних вістях”. Невідомий автор пише: у країнах Центральної і Східної Європи – незалежно від того, чи це країна, переможена у війні (Румунія, Угорщина, Болгарія), чи союзна СРСР (Польща, Чехо-Словаччина, Югославія), – усюди прийшли до влади “приязні Москві уряди”. “Сталін, – говорить автор публікації, – переконався, що його система панування може мати успіх тільки як

¹⁸ *Інформативні вісті. – 1947– Ч. 13. – 5 квітня // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 385.*

¹⁹ *Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма» / ред. Кройцберггер С., Манттойфель И., Штейншгер А., Унзер Ю. – Киев: Оптима, 2001. – С. 122-123.*

²⁰ *Інформатор. Квітень 1945. – Ч. 2. // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 71*

система повного тоталітаризму, нечуваного терору, і ту систему намагається ввести в країні своєї «сфери впливів»²¹. Одним із методів закріплення тоталітаризму є захоплення радянськими ставлениками ключових постів у міністерствах закордонних і внутрішніх справ та військового відомстві країни. Як приклад наведено ситуацію в Польщі, де у війську всі пости, починаючи від сотенного командира, посіли росіяни, а в поліції в кожному повіті є працівник НКВД. Тенденцію, яку відзначив український підпільник, підтверджують сучасні історики, опираючись на широкую джерельну базу. Так, польський дослідник Анджей Пачковський наводить, на його думку, символічний факт: першим представником Комітету Національного Визволення, який з'явився на польських теренах, був шеф Відділу державної безпеки. Цей же історик зазначає, що всього лиш за рік апарат МБП (Міністерства громадської безпеки) був уже настільки розбудований, що міг повністю перейняти обов'язок зміцнення прорадянської влади на себе: у його рядах нараховувалося до 20 тисяч функціонерів, крім того, він отримав у своє розпорядження 30 тисяч вояків Корпусу Внутрішньої Безпеки²². На факті швидкого захоплення комуністами силових міністерств у всіх країнах Центрально-Східної Європи наголошує у своєму дослідженні й чеський історик Карел Бартошек. Починаючи з 1944–1945 років, комуністичні партії зайняли міністерства внутрішніх справ у Чехо-Словаччині, Болгарії, Угорщині, Румунії, міністерства юстиції в Болгарії, Румунії та оборони у Чехо-Словаччині. Вони також охопили своїми кадрами органи служби безпеки в Болгарії, Угорщині, Румунії. Тобто комуністи, як зазначає Бартошек, намагалися взяти під контроль ті міністерства, завданням яких було проведення репресій (міністерства внутрішніх справ, юстиції), а також, які могли цьому посприяти (міністерство оборони)²³.

Український аналітик у цитованій статті підкреслює також вирішальний вплив комуністів на зовнішню політику держав. На різноманітних міжнародних нарадах та симпозиумах, наприклад, представники польської делегації обов'язково мусили голосувати так само, як делегати СРСР. Усюди, зазначає він, створюється єдиний партійний блок, з умовою, що комуністична партія має офіційно або неофіційно взяти кермо такого блоку у свої руки. Відомий публіцист ОУН Осип Дяків у своїй роботі детально зупиняється на розвитку цього процесу. Він вказує, що спершу відбувається розбудова компартій, збільшення їх чисельності, утвердження в суспільства іміджу єдиних

²¹ *Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 352.*

²² *Courtois S. Czarna księga... – S. 352.*

²³ *Ibid. – S. 370.*

борців із фашизмом. Отож, із справжніх політичних маргіналів, якими були комуністи майже у всіх країнах регіону до та під час Другої світової війни (за винятком Югославії) вони поступово, за підтримки Москви, стають провідним гравцем у новій ситуації. Для закріплення своїх позицій комуністи спочатку діють в коаліціях з іншими партіями, проводять активну боротьбу із знищення нелегальної збройної опозиції. Далі слідує боротьба комуністів з легальною опозицією і створення комуністичної монополії на владу²⁴. Дуже яскраво ілюструє цю тезу на прикладі Польщі інший відомий діяч українського визвольного руху Василь Галаса. Він зокрема вказує на успішні намагання Москви долучити до контрольованого нею Уряду Народної Єдності опозиціонера Миколайчика та представників інших польських національних партій. На його думку, саме успіх у цій справі визначально вплинув на визнання легітимності цього прорадянського утворення та сприйняття його на міжнародній арені²⁵. Згодом комуністи швидко усунули опозиціонерів від будь яких можливостей впливати на ситуацію в країні.

Ліквідація опозиційних до комуністів партій та окремих діячів відбувалася різними способами, зокрема через сфабриковані судові процеси і фальсифікацію виборів. Усіх їх звинувачували в зраді Батьківщини, у співпраці з фашистами, реакційності та антидемократичності. Такої долі не уникали й діячі польської Армії Крайової, незважаючи на їхню активну участь в антинімецькому опорі під час війни. У 1947 році було “викрито антиреспубліканські та антидемократичні змови” в Угорщині та Румунії. Судові процеси над “змовниками” зазвичай приурочувалося до певних політичних подій, на які треба було вплинути. Одна з найбільших підпільних організацій Польщі – ВіН – очікувала суду від листопада 1945 року, проте він відбувся щойно в січні 1947 року, саме за кілька днів до виборів у сейм²⁶. Так, за короткий період 1945–1948 років із політичної шахівниці Центральної і Східної Європи було усунуто такі впливові політичні сили, як Партія дрібних землевласників в Угорщині, Народно-селянська партія в Румунії, Демократична партія в Чехо-Словаччині²⁷.

Вивчаючи утвердження тоталітарних прорадянських режимів у країнах Центральної та Східної Європи, українські аналітики накреслили загальну модель цього процесу. Дмитро Маївський так змальовує шлях захоплення влади прорадянськими елементами:

²⁴ *Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації країн Центральної та Південно-Східної Європ. – С. 4-18.*

²⁵ *Савченко З. Польща перед виборами. – Київ-Львів, 1946. – С. 4 // Домашній архів Віталія Манзуренка*

²⁶ *Courtois S. Czarna księga... – S. 354.*

²⁷ *Ibid. – S. 372-375.*

1) З демократичною буржуазією підтримати визвольний рух поневоленого народу, що спрямований проти конкурентного до СРСР імперіалізму (мається на увазі німецький).

2) Допомігши Червоною армією визволитися, піти з пролетаріатом, селянством та біднотою “визволеного” народу проти буржуазії та поміщиків.

3) З пролетаріатом і сільською біднотою та середняком – проти куркулів і решток дрібної буржуазії.

4) Разом з найбільш здеморалізованими елементами з погляду національної свідомості – проти національно свідомих пролетарів і так до знищення нації²⁸.

Цікаво, що майже про такий самий механізм захоплення влади в поневолених Москвою країнах писав, спираючись на аналіз подій 1917–1920 років, один з ідеологів ОУН Іван Мітрінга ще в 1936 році: “Вперед з пригніченими народами та кольоніями проти світових імперіалізмів, відтак з пролетаріатом та біднотою проти буржуазії та поміщиків поневоленого народу. Дальше з пролетаріатом та сільською біднотою та середняком проти куркулів, відтак з робітництвом проти селянства взагалі. А на кінець з «своїми хахлами» проти всяких націй”²⁹. Осип Дяків, аналізуючи ці процеси, також доходить до висновку, що в загальному їхня схема повторює події після 1917 року, що супроводжували становлення радянської влади в Україні, Грузії та інших країнах, які стали республіками СРСР³⁰. Це, до речі, підтверджує думку сучасного дослідника Карела Бартошека про те, що розмови та проголошення деякими керівниками комуністичних партій особливих “національних шляхів комунізму” без диктатури пролетаріату в радянському стилі мали за завдання приховати справжню стратегію комуністичних партій в Центральній та Південно-Східній Європі – стратегію, що полягала в реалізації більшовицької практики та доктрини, яку вдалося втілити в життя у Росії ще 1917 року³¹.

Слід зазначити, що більшовизація, незважаючи на доволі грубе та зухвале її проведення, відбувалася під ідеологічним і політичним прикриттям. Як прикриття використовували передусім зовнішньополітичну ситуацію, тобто фактор, що на територію країн Центральної та Східної Європи Червона Армія ввійшла як визвольтель від німецького панування. Радянська пропаганда зуміла сповна використати цей момент для створення позитивного іміджу в найрізноманітніших суспільних вер-

²⁸ Дума П. *Большевицька демократизація Європи...* – С. 379.

²⁹ Орелюк С. *Коли комуністи за національне визволення. Більшовизм – це московський імперіалізм.* – Львів: Дешева книжка, 1936. – С. 23.

³⁰ Осипенко А. *Кінець другого етапу большевізації...* – С. 3.

³¹ Courtois S. *Czarna ksiegka...* – S. 371.

ствах. На думку Дмитра Маївського, більшовизм як явище у міжнародній політиці в тридцятих роках почав занепадати, ідея перманентної світової пролетарської революції була відкладена до кращих часів. Щойно з початком Другої світової війни більшовики знову виходять на світову арену, а головна заслуга в цьому належить німецькому імперіалізму, який, по суті, дав Сталіну нову ідейну зброю – боротьбу за визволення європейських народів. “Під яким іншим претекстом, – розмірковує автор, – увійшла б була червона армія до дев’яти європейських держав, якби не Гітлер? В якій іншій ситуації червону армію населення цих держав вітало б так, як все ж таки вітає сьогодні, після важких днів німецької неволі? Кожний в’язень тішиться, коли його звільняють з тюрми, і він, звичайно, усміхається не лише до того, хто звільняє його, але й до зустрічних людей, до сонця, до дерева, до рідної хати. Большевики все це поспішно для себе капіталізують і в годину підйому закріплюють свою позицію формальними державними актами, в роді хоч би таких, як творення «тимчасових урядів», складених зі своїх випробуваних ставлеників. Так, отже, треба сказати, що большевики використали визвольні рухи поневоленних гітлерівською Німеччиною народів до розбудови власної імперії”³².

Другим фактором, що слугував чудовим прикриттям Москві для реалізації її імперіалістичних планів, була внутрішньополітична ситуація в багатьох країнах регіону. Річ у тому, що більша частина суспільства не бажала простого повернення до передвоєнних реалій. Аналізуючи обставини утвердження в країнах Центральної і Східної Європи тоталітарних режимів, автори колективної праці “Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Холодна війна. 1945–1991 рр.” зазначають, що необхідно враховувати соціально-політичну кризу в країнах регіону, потяг значної частини населення до глибоких перетворень. На їхню думку, в більшості держав до війни і особливо під час існували ті чи ті різновиди авторитарних режимів, а отже, й звичайне повернення до довоєнного ладу не влаштовувало нікого³³. Це прекрасно бачили і в Москві. Саме тому зовнішньополітичний натиск на ці країни супроводжувався активною пропагандою прогресивних внутрішньополітичних перетворень. Висувалося програми націоналізації підприємств, передачі землі селянам, загальної безкоштовної освіти і медичного обслуговування. Реформи насамперед торкнулися земельного питання. На думку Осипа Дяківа, це не випадково, адже більшість населення країн Центрально-Східної Європи становили саме сільські жителі, чії симпатії були вкрай

³² Дума П. *Большевицька демократизація Європи...* – С. 379.

³³ *Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. Холодная война. 1945-1991 гг. / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).*

потрібні комуністам для закріплення своєї влади³⁴. Запроваджуваний політичний устрій держав названо народною демократією, очевидно, для того, щоб аж двічі підкреслити його народний характер. Звичайно, ця пропаганда знаходила жвавий відгук у втомлених війною масах. “Для позискання собі симпатії серед народу, – читаємо в публікації українського підпілля, – всі ті «уряди» (мається на увазі поставлені Москвою. – В. В.) кинули клич «націоналізації великого промислу» та «передачі землі селянам». Це внесло деяке замішання, особливо серед слабо політично виробленого елементу. Таким чином, агенти завоювали собі деякі позиції серед своїх суспільностей, щоби тим краще могли їх вдержати. При їхній допомозі веде Москва строгу централізаційну політику і «виховує» собі нових громадян Советського типу”³⁵. Про те, що це була лише зручна для Москви вивіска, мало хто думав. Так, у звіті про ситуацію в післявоєнній Польщі український оглядач відзначав, що для утвердження на цих теренах радянської влади НКВД розпочало масові арешти місцевих патріотів, але разом із тим було помітно активний реформаційний рух у внутрішній політиці. Основною метою є порушення єдності польського народу. Більшовики використовували прагнення суспільства до перетворень і під цим прикриттям активно реалізували свої імперіалістичні плани, що, врешті, призвело до розколу серед поляків: частина з них і надалі орієнтувалася на еміграційний уряд у Лондоні, інші ж саме під впливом цієї політики – на промосковський Люблінський уряд³⁶. Земельну реформу як засіб боротьби з підпіллям застосовували і в Литві. Анатолій Русначенко наводить факт, що вже на початку 1945 року 14 тисяч селян отримали землю, відрізану від угідь багатших господарів. “Тим самим, – говорить автор, – влада створила напруженість між селянами, а собі підтримку”³⁷.

Дослідники післявоєнної історії Європи взагалі вказують на суттєве “полівіння” політичних партій того часу. Український історик Вовканич, описуючи процеси в Чехословаччині, зазначає, що вони зачепили тут навіть праві та центристські партії. Це також вдало використала Москва. “Утвердження соціалістичної ідеї, – зазначає він, – в якості єдиної альтернативи розвитку ЧСР з 1945 р. стало фундаментальною причиною деформації чехословацької повоєнної демократії та її політичної системи і чинником домінації комуністів. Власне, суть не в «шкідливості» соціалістичної ідеї, а в тому хибному розумінні поняття «соціалізм», яке

³⁴ Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації... – С. 8.

³⁵ Закардонна політика ССРСР // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 353.

³⁶ Інформатор. – 1945. – Ч. 2 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 53.

³⁷ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – Київ: університетське видавництво “Пульсари”, 2002. – С. 476.

склалося в ЧСР в перші післявоєнні роки. Воно занадто наблизилося до радянського взірця соціалістичного ладу. Приклад перемоги СРСР над Німеччиною діяв настільки вражаюче, що реформаторська соціалістична концепція майже у всій Східній Європі поступилася місцем радикально-революційній”³⁸.

Дмитро Маївський, аналізуючи внутрішньополітичні перетворення в країнах, окупованих СРСР, зауважував, що всі ці процеси соціальної перебудови та світоглядної переоцінки не є випадковими чи, тим більше, природними для національного розвитку в таких країнах, як Польща, Румунія, Угорщина, Югославія та ін. На його думку, всі вони – лише елементи розробленого в Москві плану, що в кінцевому підсумку має призвести до цілковитого поневолення цих держав. “Суть справи не в тому, – пише він, – чи та наскільки корисні є всі ті соціальні переміни, що їх сьогодні проводиться у названих країнах, бо це справа окрема, суто національна, внутрішня справа кожного народу, але в тому, що все те переводиться за видними директивами з Москви з метою не поліпшити соціальне становище селянина чи робітника, а включити його і цілий народ у нову політичну систему, в якій цей саме селянин і робітник буде лише рабом сталінських вельмож”³⁹.

На думку ідеологів ОУН, саме те, що російський імперіалізм йде до своєї мети під прикриттям популярних в масах після війни гасел соціалізму і демократії, робить його дуже небезпечним для вже поневолених народів, і для тих, яким це лише загрожує. Адже в більшості цих суспільств не було достатньо значної верстви населення, яка б об’єктивно оцінювала ситуацію і могла вплинути на подальший хід подій. Зокрема, такою верствою не стала інтелігенція. Сучасний російський дослідник Стигалін у своїй праці “Радянська пропаганда і настрої інтелігенції країн Центральної Європи (друга половина 40-х р.)” вказує на те, що образ СРСР у свідомості значної частини представників інтелігенції країн цього регіону був неадекватний дійсності. Більшість із них була знайома з радянською системою, а радянською пропагандою, тож не розгледіли навіть ті, хто безпосередньо побував у СРСР, не зуміли побачити нічого поза тим, що їм хотіли показати, тож не розгледіли, що “за блиском парадних вітрин приховано мільйони людських жертв”⁴⁰. Інтелігенція як інтелектуальний прошарок суспільства, який мав застерегти народ від некритичного ставлення до

³⁸ Вовканич І. Чехословацьчина в 1945-1948 роках. – Ужгород: видавництво В. Падяка, 2000. – С. 97.

³⁹ Дума П. Большевицька демократизація Європи. – С. 372.

⁴⁰ Тоталитаризм: исторический опыт Восточной Европы // Международный исторический журнал. – 2000. – №7 (интернет версия издания: http://history.machaon.ru/all/number_07/analiti4/total/index.html)

“визволителя”, сама практично стала його союзником у процесі утвердження радянських режимів.

Перехід влади до рук комуністів завершився лютовими подіями 1948 року в Чехословаччині, де після загадкової смерті президента Бенеша було покладено край режимові парламентської демократії. Автори колективної праці “Ялтинсько-Потсдамська система” зауважують, що до весни 1948 року в усіх країнах регіону було встановлено комуністичні прорадянські режими, які копіювали модель сталінського СРСР⁴¹. Цікаво, що цю ж дату і події в Чехословаччині як остаточне утвердження комуністичного режиму в країнах Центрально-Східної Європи називав Осип Дяків у своїй роботі завершений, 16 вересня 1948 року⁴².

Спираючись на доступний йому матеріал про події в Центральній і Східній Європі, один з діячів українського визвольного руху Ярослав Старух виділив такі загальні причини швидкої радянзації цього регіону:

1. Багато народів були незадоволені міжнародною ситуацією, розв'язанням наболілих політичних і соціальних питань, невиконанням Атлантичної хартії.

2. Світова громадськість не знала правди про СРСР, тоталітарний режим, який там панував.

3. Супротивники СРСР провадили поступливу, компромісну політику, намагаючись уникнути загострення взаємин із ним⁴³.

Звичайно, українські підпільники не тільки спостерігали за процесами утвердження в країнах Центрально-Східної Європи тоталітарних режимів радянського взірця. Ідеологи українського визвольного руху розробили програму дій, що мала завадити цьому, програму, що була елементом ширшої концепції національно-демократичної революції народів регіону. Основні положення цієї програми найкраще відображено в публікації Петра Федуна –“Полтави” “Наша основна мета та революція в СРСР як один з шляхів до неї”. Одним із першочергових і найважливіших завдань українського визвольного руху було порозумітися з уже існуючими в країнах регіону протибільшовицькими силами і зреалізувати на практиці ідею спільного антитоталітарного фронту народів. Петро Федун зазначав, що таке об'єднання українцям вдалося утворити 1946 року на еміграції у вигляді Антибольшевицького блоку народів (АБН). “Вслід за об'єднанням протибольшевицьких сил на еміграції, – говорить автор статті, – мусить прийти до встановлення фактичної

⁴¹ Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. Холодная война. 1945-1991 гг. / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).

⁴² Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації... – С. 25.

⁴³ Чи атомова бомба врятує Англію // Україна бореться. З документів красної боротьби. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1946. – С. 23-24.

співпраці між революційними протибольшевицькими рухами в межах самої большевицької імперії та в т. зв. сфері її впливів”⁴⁴.

Друге завдання, за словами Полтави, полягало в тому, щоб довести протинародність реакційного більшовицького режиму і необхідність боротьби з ним лише шляхом активного революційного підпілля. При цьому, як стверджує автор, навіть у тих країнах, де активний антирадянський рух існує чи існував, більшовикам вдалося обманути його керівництво, і воно зробило ставку на боротьбу з ними в площині легальної політики. Так, в огляді політичної ситуації в Польщі, надрукованому в журналі “Інформатор” за грудень 1945 року, наголошується: “У поляків зараз вкорінилася думка, що їм вдасться усунути большевиків і їхні впливи з Польщі при допомозі виборів, і тому хапаються за концепцію легальної опозиційної боротьби, що вплинуло на частинний вихід з підпілля. Інакше кажучи, поляки вірять, що станеться «чуд над урною»”⁴⁵. В “Інформативному звіті” кінця 1946 року, тобто саме напередодні виборів, український оглядач пише, що поляки покладають на вибори великі сподівання, вірячи, що після них “зайдуть в нутрі Польщі великі зміни, після чого не буде внутрішньої боротьби і усім краще житиметься”⁴⁶. Схожа ситуація була й у інших державах регіону. Проте, як показав час, сподівання перемогти більшовиків за допомогою засобів легальної політики були цілковито марними. Вибори, на які представники опозиції покладали велику надію, були нахабно сфальшовані, унаслідок чого до влади прийшли комуністи, котрі розправилися зі своїми опонентами далеко не легальними засобами.

Третім завданням щодо народів Центральної та Східної Європи Петро Федун називав переконування передових революційних елементів у тому, що у своїй визвольній політиці вони мусять орієнтуватися на сили власних народів, а не на інтервенцію з боку наддержав – ворогів СРСР. Цей момент був дуже актуальним, адже, наприклад, у Польщі представники опозиції тривалий час були впевнені, що справу їхньої незалежності вирішить на міжнародному форумі Великобританія⁴⁷. Керівництво визвольних рухів у Прибалтиці також вважало, що справу національного визволення можна буде завершити тільки в ході глобального конфлікту СРСР із Заходом за безперечної підтримки останнього⁴⁸.

⁴⁴ Полтава П. *Наша основна мета...* – С. 204.

⁴⁵ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 16. – С. 103.

⁴⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто-Львів, 2002. – Т. 34: *Лемківщина і Переміщина. Політичні звіти.* – С. 253.

⁴⁷ Ці настрої переважали в польському суспільстві ще довго після завершення Другої світової війни: див., наприклад: *Інформативний звіт. 1.3-1.4.1946* // *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 34. – С. 203; *Інформативний звіт. 1.10-31.10.1946* // *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 34. – С. 247 та інші.

⁴⁸ Особливо це стосується тих держав, де збройний опір був менш розвинений, зокрема в Латвії та Естонії: Русначенко А. *Народ збурений.* – С. 472, 480, 493, 495.

Останнім найважливішим завданням роботи з представниками руху опору інших народів було донести до їх свідомості, що боротьба з більшовизмом як політичною та ідеологічною системою може бути успішною лише в тому випадку, якщо вона вестиметься під прогресивними гаслами, матиме передову політичну і соціально-економічну програму. Полтава, опираючись на досвід українського визвольного руху, так сформулював основні пункти цієї програми:

1. Система вільних національних держав усіх народів.

2. Побудова безкласового суспільства, заснованого на принципі суспільної власності на основні знаряддя і засоби виробництва.

3. Демократичний лад як основа внутрішнього розвитку держави⁴⁹.

Коли вони такої програми не приймуть, – застерігав український публіцист, – вони у своїй протибільшевицькій боротьбі програють; програють, головним чином, тому, що не зуміють здобути для себе мас⁵⁰.

Доведення цієї тези знаходимо у цікавій роботі Василя Галаси “Польща перед виборами”, написаній у 1946 році. На думку цього автора, основною причиною поразок польського антикомуністичного підпілля була саме відсутність прогресивної політичної програми. “Головний аргумент цього підпілля в боротьбі проти Москви і її експозитури у Варшаві, – пише В. Галаса, – це оскарження за віддачу Львова і Вільна Росії. А одночасно з уст представників цього ж підпілля і зі шпальт польських підпільних газет скимлить декларація: «Ми хочемо жити у згоді з Росією, тільки хай відступить за Збруч». Не дивно що такий нереальний аргумент не промовляє нікому до переконання – ані Москві, ані польському народові [...] Подібні, перестарілі і немобілізуючі аргументи стосується і на внутрішньому відтинку. Нпр. політиці Варшавського «уряду», а гловно соціяльній системі, яку він зводить, польський протибільшевицький табір протиставляє систему з перед 1939 р. А коли навіть поміщицько-капіталістичну систему осуджує, то не дає перед очі народові займаючого, пориваючого, що мобілізувало б до безкомпромісової визвольної боротьби увесь польський загал⁵¹”.

Отже, єдиним засобом визволення народів Центрально-Східної Європи визнавалась розроблена діячами українського руху концепція анти тоталітарної національно-демократичної революції⁵². Саме в рамках цієї революції, що основним гаслом визначено “Свобода народам! Сво-

⁴⁹ Полтава П. *Наша основна мета...* // Збірник підпільних писань. – С. 206.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Савченко З. *Польща перед виборами...* – С. 5-6.

⁵² Детальніше про цю концепцію див.: В'ятрович В. *УПА і реалізація концепції анти-тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. Готується до друку у збірнику Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” присвяченому історії УПА.*

бода людині!” досягнути визволення мав і український народ. Екстраполюючи цю концепцію на країни, що після війни потрапили в зону радянського впливу, ідеологи ОУН зосередилися на аналізі ситуації в регіоні, побудові можливих шляхів дальшого розвитку ситуації. Аналітичні розробки українських підпільників були доволі точними, особливо у визначенні причин та наслідків процесів, що відбувалися тут після завершення Другої світової війни. Публікації сучасних дослідників оперті на багатий документальний матеріал підтверджують це, оскільки їхні висновки часто збігаються з висновками публіцистів українського визвольного руху п'ятдесятирічної давнини. Це особливо вражає, якщо врахувати, в яких умовах доводилося їм працювати: постійна небезпека для життя, відсутність нормальних умов праці, обмежений доступ до джерел інформації. Щоб зрозуміти правдиву суть більшовизму, його політики, представникам опозиційних рухів інших народів (польських, чеських, словацьких, угорських, румунських та ін.) потрібні були драматичні події в Угорщині 1956 та Чехо-Словаччині 1968 років проте на момент “прозріння” керівників рухів опору їхні країни уже були перетворені на сателіти СРСР.